

Jahelka, Tomáš

T. G. Masaryk ako náboženský mysliteľ v reflexii vybraných slovenských autorov

Studia historica Brunensia. 2014, vol. 61, iss. 2, pp. [157]-164

ISSN 1803-7429 (print); ISSN 2336-4513 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/135098>

Access Date: 20. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

TOMÁŠ JAHELKA

T. G. MASARYK AKO NÁBOŽENSKÝ MYSLITEĽ V REFLEXII VYBRANÝCH SLOVENSKÝCH AUTOROV

Abstract:

The following paper is based on some of the Slovak authors composing in the first half of 20th century reflecting religious thought of T. G. Masaryk. The paper detects three basic thesis of Masaryk's religious philosophy in these reflections. Furthermore, it examines whether theological thoughts are unchangeable or are possibly being historically modified. Masaryk considers theology as mythology that is in conflict with science. According to present knowledge theological thoughts are denoted as irrelevant. The paper aims to theological thoughts should not be defended as an objective truth and as a relevant ontological theory. The conflict belief and science is artificial, because both phenomena means essentially different attitude in examination and explanation of the world. The religion is not just a theory for Masaryk, but above all life praxis.

Key words:

T. G. Masaryk, philosophy of religion, myth, symbol, knowledge

Masaryk ako náboženský mysliteľ je široká a nie ľahká alebo jednoznačná téma. Reflektovali ju aj slovenskí autori, zaoberajúci sa Masarykom v prvej polovici 20. st.

Vieme, že Masaryk nebol teológ a ani sa za neho nepokladal. Náboženské myšlienky však tvorili integrálnu súčasť jeho myslenia a tvorby. Vo všetkých svojich dielach, nech je ich témou čokoľvek, sa venoval aj náboženským otázkam. Povedané s Petrom Vajcikom¹, „hovoriť o Masarykovi

¹ Peter Vajcik, prof. ThDr. PhDr. (1902–1985), pôvodne katolícky kňaz vo Vrútkach a Banskej Bystrici, pedagóg na učiteľskej akadémii v Bratislave a gymnáziu v Martine, účastník SNP, neskôr vysokoškolský pedagóg, vedecký pracovník v oblasti pedagogických vied, historik pedagogiky. Je autorom viacerých monografií z oblasti peda-

mysliteľovi, znamená hovoriť o náboženskom mysliteľovi sui generis. ... V jeho filozofii rozum, veda a náboženstvo sú v stálom zápase, jeho duch je v stálom napnutí medzi vedou a náboženstvom, medzi náboženstvom a životom.“²

V našom príspevku sa chceme venovať trom hlavným bodom resp. charakteristikám Masarykovej filozofie náboženstva a Masarykovej náboženskej osobnosti. V podstate všetci slovenskí autori³ reflektujúci Masarykovo náboženské myslenie sa zhodujú v nasledujúcich troch okruhoch: a) Masaryk sa kriticky stavia k cirkevným inštitúciám a ich dogmatickému systému, ktorý pokladajú za absolútny a nemenný, b) teologické predstavy sú v Masarykových očiach mytológiou, c) Masaryk bol veriaci človek, teista, veriaci vo večný život a nesmrteľnosť duše.

Slovami Miloša Dokulila „Náboženstvo je Masarykovi životnou praxou. Náboženstvo má byť presvedčením, nielen obyčajným verením, a zároveň musí rešpektovať racionalitu.“⁴ Masaryk nechce prežívať náboženstvo ako mýtus. Chce oslobodiť náboženstvo od teológie, ktorú pokladá za mytológiu. Snažil sa poukázať, že „církevní teologie je jen církevní interpretací náboženství, ne náboženství.“⁵

Skúsme rozobrať uvedené tézy.

Kritika absolútnosti teologických predstáv

„Theologie... zavrhuje evoluci, její pravda se prohlašuje za absolutní.“⁶ Uvedená Masarykova téza vystihujúca realitu predstavuje pre teologické myslenie dvojsečný meč. Iste je pochopiteľná myšlienka, že učenie je potrebné nejakým spôsobom ukotviť, ustáliť, označiť čo je správne a čo bludné. Teologický anarchizmus v cirkvi asi nie je príliš žiadúci. Na druhej strane to však neznamená, že teologické predstavy sa časom nemôžu meniť. Ani súčasná podoba kresťanského učenia nevznikla naraz a na jednom

gogiky a významného diela z dejín slovenského školstva *Školstvo, študijné a školské poriadky na Slovensku v XVI. storočí*. Bratislava 1955.

² V a j c i k , Peter: *Masarykova teória poznania a filozofia náboženstva*, Archív Univerzity Komenského, 1935, Rukopis s. 45.

³ Ide najmä o Petra Vajcika, Svätopluka Štúra, Vladimíra Polívku, Jána Lacka, Vladimíra Dvornikoviča, Jána Ďuroviča.

⁴ Viď D o k u l i l , Miloš: *Masaryk a náboženství*. Sedm zastavení k 75. výročí úmrtí TGM. Brno 2012, s. 79.

⁵ N e u d o r f l o v á , Marie: *T. G. Masaryk – politický myslitel*. Praha 2011, s. 173.

⁶ M a s a r y k , Tomáš G.: *Americké přednášky*, 2. vyd. Praha 1929, s. 48.

mieste, ale utvárala sa v priebehu dlhého obdobia, pričom musela podstúpiť množstvo zápasov a vysporiadať sa s odlišnými, či priam protichodnými predstavami.

Katolícka cirkev síce o sebe tvrdí, že učila vždy a všade to isté, ale vieme, že to jednoducho nie je pravda. Ťažko by mohlo obstať tvrdenie, že kresťania verili v každej dobe presne tomu istému. Masarykov pohľad a zároveň požiadavka je v tomto smere rovnaká, aj náboženstvo sa prispôsobuje dejinám: „... jak se věda vyvíjí dál, filosofie se vyvíjí dál, umění se vyvíjí dál, tak se vyvíjí i náboženství dál.“⁷ Peter Vajcik inšpirovaný Masarykom a jeho spisom *V boji o náboženství* konštatuje podobne: „Moderný človek nechce a nemôže slepe veriť. Naučil sa myslieť a kritizovať. Neverí autorite, zjaveniu a zázraku a vidí aj v náboženstve vývoj a pokrok paralelný ako v ostatných oboroch duchovného života a snaženia ľudského. A tento pokrok a vývoj vyžaduje tiež pokrok a vývoj v náboženstve.“⁸

Teológia ako mytológia

„Z mytológie sa vyvinula teológia kresťanská... Teológia je len zdokonalená mytológia.“⁹ Masaryk toto konštatovanie vyslovil v negatívnom zmysle, s tým, že mytologické myslenie je prekonané, je v rozpore s filozofiou a vedeckým poznaním a v súčasnosti sa pestuje iba v náboženských spoločnostiach. Mýtické myslenie zároveň stratilo čaro tajomného a udivujúceho.

Problémom súčasného človeka je boj v jeho duši, ktorý vzniká rozporom vedeckého poznania, a predstavami, ktoré mu predkladajú náboženské systémy. Vajcik sa takisto snaží odvolávaním sa na Masaryka upozorniť na túto situáciu: „Príčinou dnešného indiferentizmu a skepse náboženskej je dla Masaryka rozpor modernej vedy a náboženství oficiálnych, ktoré nevyhovujú názorom modernej doby, pretože sú založené na zjavení, na objektívisme, kdežto dnešná doba je subjektivistická a individualistická, doba rozumovania a kritičnosti, doba demokracie a nie autority. ... Z tohoto sporu

⁷ Tamtéž, s. 59.

⁸ V a j c i k , P.: *Masarykova teória poznania a filozofia náboženstva*, s. 58.

⁹ M a s a r y k , T. G.: *Americké přednášky*, s. 42. Inde Masaryk o teológii ako mytológii píše: „Po Aristotelovi filozofické myslenie slabne, mytológie silí; k mýtickému mysleniu řeckému pristupuje mýtické myslenie východní. A z tohoto synkretizmu sa vyvinula teologie jakožto mytologie křesťanská. Řecká filozofie vytvořila křesťanskou mytologii.“ M a s a r y k , Tomáš G.: *Rusko a Evropa*. I. Díl. Praha 2000, s. 152.

vyvodí jako resultát, že dnes už mýtický a teologický svetový názor nestačí...“¹⁰

Masaryk hodnotí boj a rozpor v duši moderného človeka, túto ideovú situáciu, ako kultúrnu polovičatosť. Vysvetľuje, že nie je rozpor medzi vedou a náboženstvom, ale veda a filozofia je v rozpore s pozitívnou teológiou. Prebieha tu boj dvoch názorov – starého hotového a nového ešte nehotového. To znamená, že poznáme už moderné názory vedy a filozofie a súhlasíme s nimi. Problém je však v tom, že nevieme opustiť staré teologické predstavy, ktorú sú s modernými názormi v rozpore. To je tá polovičatosť, ktorá prináša so sebou mravný relativizmus, skepsu, pesimizmus, stratu zmyslu života, až odpor k nemu.¹¹ Uskutočniť pokrok znamená prekonie mýtu, ako to v súvislosti s Masarykom tvrdí aj slovenský filozof Svätopluk Štúr: „Masaryk veľmi dobre vedel, ako princíp vývinu a pokroku spočíva práve v prekonaní každej formy mýtu, vo vede, v živote štátnom, ale i v náboženstve. S mýtom a starým náboženstvom sa Masaryk celkom rozišiel, neuznáva zjavenie ani zázraky, ani dogmatickú a mytologickú štruktúru náboženstva.“¹²

Masaryk teda nezavrhuje v žiadnom prípade náboženstvo, len odmieta náboženstvo zjavené, mytologické, náboženstvo, ktoré je v jasnom rozpore s vedou a filozofiou. Verí v osobného Boha aj v nesmrteľnosť duše. Náboženstvo je pre život nepostrádateľné a veda ho nemôže v žiadnom prípade nahradiť, tvrdí v *Amerických prednáškách*.¹³ Rozlišuje náboženstvo, ktoré človek potrebuje a teológiu ako výtvor cirkví.

V súčasnosti má vedecký obraz sveta nálepku racionálneho a náboženský iracionálneho. A keďže len racionálne sa všeobecne pokladá za relevantný

¹⁰ V a j c i k , P.: *Masarykova teória poznania a filozofia náboženstva*, s. 57.

¹¹ Vid' M a s a r y k , Tomáš G.: *O škole a vzdelání*. Praha 1990, s. 105 alebo aj M a s a r y k , Tomáš G.: *Moderní člověk a náboženství*, Praha 2000, s. 32. Podobne píše aj Vajcik: „Náboženskú krízu vidí Masaryk v indiferentnosti moderného človeka a v padaní starého poriadku. Táto kríza sa javí v časovej podráždenosti, duševnom nekľude, v nervóznosti, psychóze, pesimizme, v sebevražednosti...“ V a j c i k , P.: *Masarykova teória poznania a filozofia náboženstva*, s. 57.

¹² Š t ú r , Svätopluk: *Rozprava o živote*. Bratislava 1946, s. 122.

¹³ „Může se na místo náboženství postavit věda a filosofie? To je důležitá otázka. Já odpovídám: nemůže. Náboženství se žádnou vědou a žádnou filosofií nahradit nedá. Jaká věda má nahradit náboženství? Chemie na příklad, botanika, mineralogie? Nebo nějaký specialista, který celý život studuje, řekněme, o nějakém brouku? To má nahradit náboženství? Ne. A může technologie, inženýrství nahradit náboženství? Ne. Filosofie podává celkový názor na svět, theoretický výklad světa, ale v náboženství člověk hledá něco jiného... Náboženství je žitý, procítěný poměr každého individua k tomu, čemu říkáme Bůh, nebo k celému světu. Náboženství není theorie, nýbrž praxe.“ M a s a r y k , T. G.: *Americké přednášky*, s. 61–62.

spôsob poznávania, tak aj teológia sa snaží častokrát prispôbovať racionalite a dokazovať, že jej tvrdenia nie sú s ňou v rozpore. Tu je potrebné si uvedomiť, že racionalita nemusí vystihovať celú pravdu života a človeku.

Problémom súčasných teológií je skutočnosť, že pôvodne mýtické predstavy sa v cirkvách pretavili do ich chápania ako objektívnej reality a vo svetle súčasnej vedy ako objektívna realita neobstoja. Cirkvi sa však nechcú vrátiť k chápaniu svojich predstáv ako mýtov, lebo hodnota mýtu je v súčasnom poznávaní a obraze sveta nepodstatná. Tak trvajú na svojich predstavách ako objektívnych realitách, ale tento postoj ich takisto vylučuje z aktuálne platného epistemologického diskurzu. Religionista Otakar Funda to chápe podobne: „Nešťestím väčšiny náboženství je, že nechtějí zůstat mýtem a básní, nýbrž nárokují si, že jsou konzistentní světonázorovou koncepcí, že jsou relevantní ontologickou teorií.“¹⁴

Riešením by mohlo byť priznanie, že teológia je mytológia, a zároveň návrat k mýtom a ich symbolizmu ako (v určitom zmysle) relevantnému obrazu sveta aj v súčasnosti a najmä v jeho dôležitosti pre život ľudí.

Vzdanie sa akejkolvek duševnej stravy v prospech objektívnosti racionalistickej vedy a vylúčenie všetkého, čo do tejto vedy nezapadá, priniesol prázdnotu života. Jeden z fenoménov 20. storočia. Myšlienka, že jediným zdrojom poznania a pravdy je objektívne vedecké poznanie, ktoré sa zakladá na rozumom odôvodnenej metóde, vylučuje všetky vzácne prostriedky a tradície, ktoré si ľudia vytvorili, aby vo svete nielen preživali, ale aj žili. Posvätné texty dávnych kultúr sa čítajú ako bájky, ktoré sa neberú vážne. Zabúda sa však na bohaté svedectvá a skúsenosti, ktoré tieto texty obsahujú.

Jedným z obetí výsledkov racionalizácie je rozvrátenie života pôvodných obyvateľov iných častí sveta. Západný racionalizmus najprv týmto ľudom zbral ich pôvodné tradície a predstavy o svete vyhlásiac ich za primitívne, aby neskôr rozvrátil aj náhradu, ktorá im bola ponúknutá; najskôr bola rozvrátená kultúra, ktorú tieto civilizácie vybudovali a ktorá slúžila ich potrebám, aby neskôr bolo spochybnené aj kresťanstvo, ktoré malo plniť úlohu náhradnej kultúry. Výsledkom je súčasný obraz týchto kultúr: v mnohých prípadoch ide o frustráciu a alkoholizmus.

Náš svet, ktorý veda odčarovala a odmytologizovala, sa neustále snaží nájsť nový zmysel a nový význam.

Mali by sme si uvedomiť, že údajne zastarané tradície či náboženské interpretácie sú výsledkom dialógu, ktorý trval stáročia a ktorý umožnil ľudom urobiť z neznámeho sveta svoj domov. Vzdanie sa tohto dedičstva v prospech čistej vedy alebo rozumu by znamenalo definitívne ukončenie dialógu „človek – obklopujúci svet“, znamenalo by to umlčanie bytia.

¹⁴ Funda, Otakar A.: *Ježíš a mýtus o Kristu*. Praha 2007, s. 333.

Mýtus má preto, stále vo svete svoje dôležité miesto a môžeme ho označiť za živý. Ako tvrdí religionista Mircea Eliade, mýtus je živý v tom zmysle, „že poskytuje vzory pro lidské chování a právě tím dodává význam a hodnotu existenci.“¹⁵ Mytologická reč je symbolickou rečou, a tak by sme to aj mali chápať. Básnickú, poetickú reč predsa nechápeme doslova, ale v kráse jej metafor, ktoré častokrát vystihujú skutočnosť lepšie ako „suchá“ reč racionality, sme vedení k zamysleniu sa nad svetom a životom.

Povedali sme, že Masaryk nechce prežívať svoje náboženstvo ako mýtus. Náboženstvo musí byť podľa neho v súlade s racionalitou. Treba si uvedomiť, že Masaryk žil v dobe pozitivistického nadšenia z vedy a racionality.¹⁶ Neuvedomoval si, že prílišná racionalita a strata mýtu vedú k odzmyselnovaniu sveta a pocitu stratenosti v ňom. Jeho snahou bola vysoká mravnosť, ako v osobnom živote, tak aj v politickom. Masaryk ostal uzamknutý v myslení 19. storočia ovplyvneného pozitivizmom, rozvojom vied a poznania a s tým spojeným noetickým optimizmom. Preto Masaryk „nutne“ odmieta relevantnosť mýtického obrazu sveta a mýtického spôsobu uvažovania.

Osobný Boh a nesmrteľnosť duše

Masaryk o sebe tvrdí, že je teista, verí v osobného Boha a nesmrteľnosť duše. Masaryk nie je proti náboženstvu, ale proti teológii: „... protiklad zní filozofie a teologie, nikoli náboženství vůbec; ovšem zasahuje tento protiklad náboženství církevní.“¹⁷

Podľa Petra Vajcika sa tu dostávame „k podstatnému pilieru Masarykovho náboženského presvedčenia, k viere v individuálnu nesmrteľnosť duše a náboženskému prejavu lásky k bližnému, lebo...“ a tu ďalej Vajcik cituje Masaryka z *Hovorov*, „náboženství, to není jen poměr člověka k Bohu, nýbrž také poměr člověka k člověku. Říkám si: může být pravá a plná láska k bližnímu bez nejvyššího hodnocení lidské osobnosti, bez víry v nesmrteľnost lidské duše?“¹⁸

Je dôležité si uvedomiť, a u Masaryka to platí zvlášť, že je rozdiel byť na jednej strane náboženským mysliteľom, filozofom, a na druhej strane

¹⁵ E l i a d e , Mircea: *Mýtus a skutečnost*. Praha 2011, s. 8.

¹⁶ Ako zaujímavosť, že ani Masaryk nebral vedeckosť a racionalitu absolútne, svedčí fakt, že navštevoval ľudového liečiteľa, ako o tom píše známy český profesor medicíny Jiří Heřt. Viď H e ř t , Jiří: *Alternativní medicína a léčitelství*. Kritický pohled. Chomutov 2010, s. 223.

¹⁷ M a s a r y k , T. G.: *Rusko a Evropa, I.*, s. 150.

¹⁸ Č a p e k , Karel: *Hovory s T. G. Masarykem*. Praha 1990, s. 301.

náboženstvo prežívať. V prípade Masaryka platí, ako tvrdí Ján Ďurovič¹⁹, že „náboženstvo nemá prevzaté, prijaté slepo, ale hľadané a nájdené, dosiahnuté premýšľaním, precítením. Povieme: náboženstvo skúsenosťou.“²⁰ Masarykovi náboženstvo v prvom rade nie je teória, ale praktická záležitosť, je to spôsob života, je to prax. Masaryk sám je toho výborným príkladom, že svoje náboženstvo prežíval, môžeme vidieť cestu, ktorú v ňom absolvoval. Masaryk sa snažil prekonať náboženstvo filozofiou, ale napriek tomu ostal aj náboženským človekom, nielen filozofom. Svätopluk Štúr v tejto súvislosti výstižne uvádza, že „Masaryk prekonáva náboženstvo filozofiou, ale citové sväzky s ním..., nikdy nepretrhal. Tento zápas nebol vybojovaný jednoznačne a definitívne.“²¹

Masarykov pozitívny príklon k náboženstvu má podľa Jána Lacka²² pôvod u Platóna. Lacko predstavuje Masaryka jednoznačne ako teistu, ktorý verí v osobného Boha a v nesmrteľnosť duše a ktorý sa jednoznačne stavia proti ateizmu aj panteizmu. Tieto tvrdenia podporuje citátmi, kde Masaryk o sebe rozhodne vyhlasuje, že ani na sekundu nebol ateistom a je rozhodne proti panteizmu. Z Lackovej analýzy je možné nadobudnúť dojem, že Masaryk je vzorný kresťan podľa cirkevných predstáv; tak to však nie je. Masarykovo náboženstvo nie je zjavené náboženstvo. Je to pre neho, podľa nás, predovšetkým etický imperatív. Podobne sa vyslovuje aj český filozof Lubomír Nový: „Masarykovo hľadisko večnosti... bych chápal především jako regulativní ideu...“²³ Milan Machovec dokonca tvrdí, že „Masaryk v pravém slova smyslu vůbec ani náboženským člověkem nebyl...“²⁴

Potom tu je otázka, že Masaryk, staviac sa k náboženstvu pozitívne, a je irelevantné, že ho chce mať „racionálne“ a „vedecké“, či svojim teistickým presvedčením a predstavou nesmrteľnej duše neostáva sám na pôde mýtického myslenia.

Aj Masaryk bol poznačený (aspoň sčasti) pozitivizmom, aj keď na mnohých miestach pozitivizmus aj Comta kritizuje a odmieta, ale zároveň nevie

¹⁹ Ján Ďurovič, prof. ThDr. (1894–1955), evanjelický kňaz, profesor na Evanjelickej bohosloveckej fakulte v Bratislave, cirkevný historik a hymnológ.

²⁰ Ď u r o v i č , Ján: *Náboženstvo T. G. Masaryka*. Liptovský sv. Mikuláš 1930, s. 18. Miloš Dokulil v tejto súvislosti píše: „... Masaryk nejednou poukazoval na závažný rozdiel, medzi uvažovaním o náboženstve a medzi tým je ‚mít‘, medzi vedieť o viere a na druhej strane nějakou vírou žít.“ D o k u l i l , M.: *Masaryk a náboženství*, s. 42.

²¹ Š t ú r , S.: *Rozprava o živote*, s. 123.

²² L a c k o , Ján, PhDr. (1908–?), vyštudoval filozofiu na FiF UK v Bratislave, kde obhájil záverečnú prácu *Vliv Platonov na Masaryka (1934)*. Pôsobil ako stredoškolský profesor v Trnave.

²³ N o v ý , Lubomír: *Filosof T. G. Masaryk*. Problémové skici. Brno 1994, s. 101.

²⁴ M a c h o v e c , Milan: *Tomáš G. Masaryk*. Praha 1968, s. 157–158.

a ani nechce prekonať „mýtickou“ časť svojej osobnosti, prejavujúcu sa nábožensky. Preto platí výstižná charakteristika, že „Masarykův důraz na náboženství a vědu (vědecké poznání) vedl k tomu, že jeho filosofické stanovisko bylo někdy charakterizováno jako, pozitivismus plus teismus.“²⁵ Masarykova snaha o racionálnu podobu náboženstva kopírovala jeho predstavu možnosti skĺbenia vedeckého poznania a náboženských predstáv – „Masaryk se domnívá, že lze vytvořit nové náboženství, které nebude v rozporu s vědou.“²⁶ Ale bude náboženstvo, ktoré je v úplnom súlade s vedou a racionalitou ešte náboženstvom? Nie je práve podstatou náboženstva, či už v menšej alebo väčšej miere: credo quia absurdum? V tomto pohľade Machovcova charakteristika Masaryka ako nenáboženského človeka dáva zmysel.

T. G. MASARYK AS A RELIGIOUS THINKER IN THE REFLECTION OF SELECTED SLOVAK AUTHORS

Tomáš Garrigue Masaryk was not a theologian and he did not consider himself one. However, religious thoughts form an integral part of his views and literary work. Generally speaking, all Slovak authors reflecting Masaryk's religious view agree on following theses: a) Masaryk criticizes churches as institutions and their invariable dogmatic system. They just pronounce it the absolute truth. b) Masaryk considers theology as mythology. c) He believes in personal God as well as in immortality of the soul. Religion shall be certitude, not just a simple belief and shall respect rationality at the same time. Masaryk does not want to live religion as a myth. He wants to set it free from theology that he considers as mythology. Masaryk did express it with negative connotation as he considered mythological knowledge obsolete, in conflict with philosophy and scientific knowledge and as being maintained only in churches. The problem of contemporary human being is the battle in his/her soul that originates from the conflict between scientific knowledge and notions proposed by church. Masaryk evaluates this conceptual situation as a cultural half-heartedness. There is no conflict between the science and religion, but the science and philosophy is in the conflict with positive theology, he explains. Masaryk means that theological views can be changed as time goes by. For T. G. Masaryk religion is practice. According to him, religion must be in harmony with rationality. That means, Masaryk opposed the mythic to be transformed to objective in churches. It should be noticed that Masaryk lived in the time of positivistic enthusiasm about science and rationality. He was not realizing, too much rationality and the loss of myth lead to the loss of world's meaning. His ambition was high morality in the personal life just as in political one.

²⁵ Z o u h a r, Jan – P a v l i n c o v á, Helena – G a b r i e l, Jiří. *Demokracie je diskuse*. Česká filosofie 1918 – 1938. Olomouc 2005, s. 12.

²⁶ Z o u h a r, Jan: *Dějiny českého filozofického myšlení do roku 1968*. Brno 2008, s. 90.